

AUTEURS

Hans Bellaart
Shira van Dongen
Anna Wróblewska

Kennisplatform
Integratie &
Samenleving

Januari 2017

EMOTIONELE PROBLEMATIEK BIJ TURKS-NEDERLANDSE MEIDEN

Inhoud

Inleiding	3
1. Literatuurstudie	4
Definitie	4
Probleemschets	4
Verklaring 1: Opvoedingsstijl	4
Verklaring 2: Identiteit en sociale controle	5
Verklaring 3: Hulpzoekgedrag	6
Verklaring 4: Probleemperceptie van ouders en jongeren	7
2. Interviews	8
Hechte gemeenschap en identiteitsontwikkeling	8
Wat kenmerkt de groep?	9
Opvoedingsstijl en communicatie	9
Signaleren en hulpzoekgedrag	10
Preventie	10
3. Conclusie en aanbevelingen	11
Aanbevelingen	12
Literatuur	13
Bijlage 1: Lijst met geïnterviewde experts	15

Inleiding

Kennisplatform Integratie en Samenleving kreeg een vraag voorgelegd van de Stichting Kleurrijk Gezin en Jeugd. Deze stichting heeft eerder onderzoek laten uitvoeren door het Nederlands Jeugdinstituut, waaruit onder andere naar voren kwam dat de emotionele problematiek van jonge Turkse vrouwen groter is dan gemiddeld en ook groter dan bij andere groepen met een migratieachtergrond (Van den Berg, Bellaart & Yar, 2015). Hiervoor werden maar weinig verklaringen gevonden. Daarom zijn de volgende kennisvragen geformuleerd:

Waarom is het aantal emotionele problemen juist bij Turks-Nederlandse meiden zo groot? Wat zijn mogelijke verklaringen hiervoor? Wat kenmerkt deze groep precies? Welke vormen van preventie kunnen de oorzaken wegnemen of verminderen?

In dit rapport trachten wij de kennisvragen te beantwoorden aan de hand van literatuur en interviews. In de literatuursearch is gezocht naar wat reeds bekend is over mogelijke oorzaken van emotionele problemen bij Turks-Nederlandse meiden. Dit is beschreven in hoofdstuk 1. Vervolgens hebben wij zes interviews gehouden met experts die specialistische kennis hebben over deze problematiek bij deze doelgroep. In hoofdstuk 2 beschrijven we de uitkomsten van deze interviews. Wij sluiten af met de conclusies en aanbevelingen in hoofdstuk 3.

Definitie

Wat bedoelen wij met emotionele problemen? In het onderzoek van Regier, Kuhl & Kupfer (2013) naar de classificaties en criteria binnen de Diagnostic and Statistical Manual V (DSM-V) worden de termen 'internaliserende problemen' of 'emotionele problemen' als synoniemen van elkaar gebruikt. Onder deze categorie vallen de volgende problemen of stoornissen: laag zelfvertrouwen, obsessief-compulsieve stoornis, suïcide, introvert gedrag (zoals teruggetrokkenheid), angstproblemen en -stoornissen, stress, stemmingsproblemen en -stoornissen, depressie (Finkenaer, Engels & Baumeister, 2005; Jansen, Verhulst, Bengi-Arslan, Erol, Salter & Crijnen, 2004; Regier et al., 2013; Pels, De Gruijter & Los, 2013; NJI, 2016).

Probleemschets

Diverse onderzoeken tonen aan dat emotionele problemen bij sommige groepen vaker voorkomen. Bij een vergelijking van mannen en vrouwen met een Surinaamse, Antilliaanse, Turkse, Marokkaanse en een Nederlandse achtergrond, is gebleken dat vrouwen meer gebruikmaken van antidepressiva dan mannen (Verweij & Houben-Van Herten, 2013). Uitgesplitst naar doelgroep komt naar voren dat Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders (zowel vrouwen als mannen) het minste gebruikmaken van antidepressiva.

Bij Turks-Nederlandse vrouwen was het gebruik van antidepressiva het hoogst, namelijk 11 procent. Verder is uit dit onderzoek gebleken dat van alle Turks-Nederlandse vrouwen boven de 12 jaar meer dan een kwart (26 procent) somber/depressief is, tegenover 11 procent bij autochtone vrouwen (Verweij & Houben Van Herten, 2013). Ook onderzoek van Van Bergen, Van Smit, Balkom, Van Ameijden & Saharso (2008, 2010) toont aan dat Turks-Nederlandse vrouwen vaker last hebben van emotionele problemen. Zij onderzochten suïcidaal gedrag onder meisjes in

Utrecht en Den Haag. Uit dit onderzoek bleek onder meer dat onder Turkse meisjes van 15 tot 24 jaar suïcidepogingen significant vaker voorkomen dan onder autochtone meisjes. In één studie werd een percentage gemeld van 14,8 procent, terwijl dat 8,8 procent is bij meisjes met een Nederlandse achtergrond. In de volgende paragrafen zullen we ingaan op de mogelijke verklaringen voor deze hogere prevalentie, met daarbij de kanttekening dat deze sterk kunnen samenhangen.

Verklaring 1: Opvoedingsstijl

Jongeren met een migratieachtergrond, waaronder Turks-Nederlandse jongeren, zijn over het algemeen tevreden over de opvoeding in migratiegezinnen (Pels, Distelbrink & Postma, 2009). Echter, jongeren met een Turkse, Marokkaanse of Surinaamse achtergrond die aangeven wél bepaalde veranderingen binnen hun gezin te willen, vinden meer (openheid in de) communicatie en meer bewegingsvrijheid belangrijk. Uit onderzoek blijkt dat ouders met een migratieachtergrond eerder geneigd zijn autoritair op te treden op het gebied van communicatie, controle en toezicht. Uit het onderzoek van Pels, De Gruijter & Lahri (2008) komt naar voren dat Turkse jongeren hun opvoeding als autoritair ervaren. Geboden en verboden zouden voorop staan. Volgens deze jongeren kenmerkt de communicatie zich door eenrichtingsverkeer en preken in plaats van responsiviteit (Pels, Distelbrink & Postma, 2009). Bovendien gelden voor Turkse en Marokkaanse meiden doorgaans meer restricties in bewegingsvrijheid vanaf de puberteit (Distelbrink, Pels, Jansma & Van der Gaag, 2012).

BELEMMERINGEN DOOR AUTORITAIRE OPVOEDINGSSTIJL

Bewegingsvrijheid, een warme relatie met ouders en een autoritatieve opvoedingsstijl dragen bij aan het welbevinden van Turks-Nederlandse meiden (Salverda, 2010). Salverda geeft aan dat meiden vaker ontevreden zijn en slecht contact hebben met ouders die een autoritaire opvoedingsstijl hanteren,

gecombineerd met controle en wantrouwen. Deze meiden geven in het onderzoek aan dat ze thuis niets hebben in te brengen. Ze worden niet gehoord en hebben het gevoel dat hun mening er niet toe doet. Hun ouders schreeuwen tegen hen, schelden, slaan en negeren hen en vertrouwen hen niet. Deze meiden voelen zich onbegrepen, zijn dikwijls angstig en onzeker en hebben veel om zich zorgen over te maken. Ze leiden een geïsoleerd bestaan en hebben nauwelijks vriendinnen. Sommige zeer ontevreden meiden zeggen dat hun ouders hun tot last zijn en hen belemmeren in hun ontwikkeling en groei naar volwassenheid. Ze staan er volgens eigen zeggen alleen voor in het leven.

BEPERKTE KEUZEVRIJHEID

Turks-Nederlandse meiden kunnen zich beklemd voelen tussen de verwachtingen van hun ouders en hun streven naar autonome keuzes. Volgens Van Bergen (2008, 2010) zijn twee factoren daarbij van belang. Op de eerste plaats kan het gaan om een beperkte autonomie, waarin de keuzevrijheid van deze meiden niet optimaal is (bijvoorbeeld bemoeienis van ouders bij de partnerkeuze). Ten tweede hebben veel van deze meiden het gevoel dat ouders geen aandacht en begrip hebben voor wat er in hen omgaat.

Felten (2011) benoemt dat het 'beklemmende' gevoel zou kunnen leiden tot internaliserende, psychische klachten, zoals depressies, angsten en zelfs suïcide(pogingen). De jongeren geven aan dat zij deze psychosociale problemen herkennen, niet zozeer bij zichzelf maar bij jongeren in hun omgeving. Zij vermoeden dat deze problemen ontstaan door het schippen tussen verschillende werelden: thuis, op school en in hun vriendenkring. Hierdoor moeten zij vaak veranderen van gedrag, houding en perspectief. Dit zou met name gelden voor meiden.

Ook de Turkse ouders die gesproken zijn in het onderzoek van Van den Berg, Bellaart en Yar (2015) kennen dit spanningsveld. Zij zijn zich ervan bewust dat ze hoge verwachtingen hebben van hun kinderen. Ze zien dat hun kinderen vaak stress hebben omdat zij aan verschillende verwachtingen moeten voldoen: die van hun ouders en die van de buitenwereld. Maar ook al zien ouders dat gebeuren, het is voor hen niet makkelijk om daar met hun kinderen over te spreken. De ouders geven aan dat ze hun gevoelens niet makkelijk kunnen uiten. Een bijkomende belemmering is dat zij zich niet goed kunnen uitdrukken in het Nederlands. Een van de ouders vermeldt dat Turkse ouders niet echt betrokken zijn bij de problemen van hun kinderen doordat ze misschien niet goed weten hoe ze dat moeten doen (Van den Berg, Bellaart & Yar, 2015). In vergelijking met Nederlandse gezinnen is het in Turkse en Marokkaanse gezinnen minder gebruikelijk om te praten over gevoelens en emoties (Verhulst, Stevens, Van de Schoot & Vollebergh, 2013).

Turkse ouders experimenteren met meer autoritatieve elementen in de opvoeding maar missen soms vaardigheden om moeilijke opvoedingssituaties goed te hanteren (Van den Berg, Bellaart & Yar, 2015). Dit is in lijn met de uitkomsten van onderzoek naar suïcidepogingen onder meiden met een Turkse of Marokkaanse achtergrond. Het blijkt dat ouders niet goed wisten hoe ze hun kind in de Nederlandse samenleving moesten opvoeden. Het gevolg was dat zij de controle op hun dochter verscherpten (Van Bergen, 2009).

De opvoedingscontext lijkt dus van invloed te zijn op het welbevinden van deze meiden. Terwijl ouders voorheen sneller in culturele of normatieve termen over de opvoeding van hun kinderen spraken, vormt opvoeden als moslim in de context van migratie in toenemende mate een onderwerp van bewuste reflectie. Menig ouder, ook van Turkse afkomst en uit vluchtelinggezinnen (Nijsten, 1998; Pels & De Grijter, 2005), ervaart onzekerheid in de opvoeding op dit punt. Als bijkomend knelpunt ontbreekt het hun vaak aan adequate hulpbronnen, in de vorm van op hun behoeften toegesneden informatie en van (in)formele sociale steun (Pels, Distelbrink & Postma, 2009).

Verklaring 2: Identiteit en sociale controle

Jongeren hebben in het algemeen een sterke behoefte om ergens bij te horen. Migranten- en moslimjongeren misschien wel specifiek: hun perceptie er niet bij te horen in Nederland, hun vragen over hun identiteit, de in hun ogen geringe mogelijkheden om daar in Nederland vorm aan te geven en de kloof die velen met hun ouders ervaren, zijn enkele van de redenen die maken dat juist migranten- en moslimjongeren op zoek zijn naar erkenning en binding (Huijnk, Dagevos, Gijsberts & Andriessen, 2015).

Mogelijk zijn er in Turks-Nederlandse kringen tussen ouders en dochters meer verschillen in oriëntatie dan bij andere groepen. Door de nadruk op de eigen Turkse identiteit en de sterkere gerichtheid op de eigen groep kan de druk en sociale controle op de meiden groter zijn. Over het algemeen hebben Turkse Nederlanders meer contact met mensen met een Nederlandse achtergrond dan voorheen, maar tegelijkertijd is de oriëntatie op het land van herkomst, ook onder de tweede generatie, nog groot en sterker dan onder andere migrantengroepen in Nederland.

In een onderzoek naar de sociaal-culturele afstand en positie van migrantengroepen in Nederland beschrijft het SCP zeven typen categorieën die uiteenlopen van 'geassimileerd' (opgegaan in de samenleving) tot 'gesegregeerd' (apart staand). Zorgen zijn er met name over de groepen 'gesegregeerd' en

vooral 'etnisch geïsoleerd'. Segregatie speelt bij 20 procent van de Turkse Nederlanders (en bij 15 procent van de Marokkaanse Nederlanders). Ongeveer de helft van de Turkse Nederlanders voelt zich overwegend Turks en gaat vaak om met personen uit de herkomstgroep. Deze groep voelt zich in mindere mate Nederlander. Bij een deel van de jongeren speelt naast het gevoel van uitsluiting ook wantrouwen tegenover de media, de politiek en de politie. Turks-Nederlandse jongeren hebben het gevoel dat er met twee maten wordt gemeten en dat ze in Nederland vooral op grond van hun religie, hun moslimidentiteit, systematisch apart worden gezet. Migrantenjongeren krijgen zo het gevoel dat ze zichzelf niet als Nederlander mogen beschouwen, omdat hun omgeving hen overwegend ziet als Marokkaan, Turk of moslim (Huijnk, Dagevos, Gijsberts & Andriessen, 2015). Dit draagt bij aan het gevoel geen onderdeel te zijn van de Nederlandse samenleving (Huijnk, Dagevos, Gijsberts & Andriessen, 2015), wat er mogelijk toe leidt dat er zich een sterkere oriëntatie ontwikkelt op de Turkse gemeenschap, haar normen en waarden, een groter nationalistisch gevoel en meer aandacht voor onderlinge binding (bonding) dan het slaan van bruggen naar de Nederlandse samenleving (bridging). Turkse Nederlanders zijn vaak ingebed in netwerken die onderling verbonden zijn en waarbinnen veel mensen elkaar kennen. Een van de gevolgen van de grote sociale cohesie is een hoge mate van sociale controle. Een ander gevolg is dat in de Turkse gemeenschap de overdracht van waarden (bijvoorbeeld op het terrein van religie en cultuur) van ouders op kinderen succesvoller is dan bij andere groepen (Maliepaard & Lubbers, 2012; Phalet & Schönplflug, 2001). Doordat zij hun waarden beter aan volgende generaties doorgeven, 'vernederlandsen' kinderen minder snel en worden Turkse normen en waarden in stand gehouden. Voor de tweede generatie blijkt de Turkse identiteit daardoor sterk verbonden met Turkse gebruiken en gewoonten, waarden, en sociale contacten met andere Turkse Nederlanders.

Ook uit onderzoek van Hooghiemstra (2003) blijkt dat in Turkse en Marokkaanse migrantengemeenschappen sprake is van een sterke sociale controle. De groep houdt vooral het gedrag van meisjes nauwlettend in de gaten. De gemeenschap bewaakt de naleving van culturele normen en bepaalt welke familie een goede reputatie verdient. Die naam loopt vooral gevaar als dochters zich niet netjes gedragen. Niet alleen de gemeenschap wikt en beschikt, maar ook de broers houden alles in de gaten. Terwijl ze zelf de regels met voeten treden, voelen ze zich zeer verantwoordelijk voor het gedrag van hun zusters. Meisjes moeten zich onder druk van de gemeenschap, ouders en broers duidelijk veel meer aanpassen dan jongens (Hooghiemstra, 2003). De kloof die jongeren ervaren tussen zichzelf en hun ouders, de meerdere identiteiten waar jongeren binnen verschillende werelden zich mee identificeren, de keuzes die voor hen worden gemaakt

(beperking van bewegingsvrijheid) en de sociale controle (met name voor meiden) kunnen mogelijk leiden tot identiteitsconflicten van Turks-Nederlandse jongeren en een negatief effect hebben op hun emotionele toestand. Mogelijk dat dit zich in sterkere mate voordoet bij de Turks-Nederlandse gemeenschap dan bijvoorbeeld in de Marokkaanse gemeenschap.

Verklaring 3: Hulpzoekgedrag

Een andere verklaring voor de hogere prevalentie van (ernstige) emotionele problematiek onder deze doelgroep zou kunnen zijn dat de problematiek niet tijdig wordt onderkend en/of dat er niet tijdig hulp wordt gezocht, waardoor problemen kunnen escaleren.

Uit onderzoek blijkt dat jongeren met een Turkse achtergrond minder gebruikmaken van jeugdhulp en GGZ dan gemiddeld. Aanwijzingen hiervoor zijn te vinden in onderzoek naar het gebruik van hulpverlening. Gilsing, Pels, Bellaart en Tierolf hebben in 2015 een analyse uitgevoerd op basis van CBS-cijfers over het gebruik van de jeugdzorg, voor de invoering van de Jeugdwet in 2015. In dit onderzoek is specifiek onderscheid gemaakt naar de herkomst van jeugdigen. Naast Marokkaans-, Turks-, Surinaams-, Antilliaans- en autochtoon-Nederlandse jongeren, ging het hierbij ook om jongeren met een westerse migratieachtergrond en om overige niet-westerse achtergronden. Uit dit onderzoek komt onder meer naar voren dat jeugdigen van Turkse herkomst relatief het minst gebruikmaken van jeugdzorg. Verder is opmerkelijk dat Turks-Nederlandse meiden en vrouwen vaker dan gemiddeld kampen met emotionele problemen en psychische problematiek, maar veel minder dan gemiddeld gebruikmaken van de eerstelijns jeugd-GGZ dan alle andere groepen, ook die met een migratieachtergrond (Gilsing et al., 2015).

Meiden met een Turkse achtergrond blijken minder snel naar de professionele hulpverlening te stappen dan gemiddeld. Op de eerste plaats blijken deze jongeren een passievere houding ('het gaat vanzelf wel over') en minder actiegeneigdheid bij emotionele problemen te hebben (Gilsing et al., 2010; Pels, De Gruijter & Los, 2013). Ten tweede hebben veel jongeren met een migratieachtergrond en hun ouders een voorkeur voor het vinden van oplossingen voor internaliserende problemen in de eigen omgeving (Gilsing et al., 2015; Pels, De Gruijter & Los, 2013). Veel jongeren van Turkse en Marokkaanse afkomst vinden, net als hun ouders, dat je problemen eerst binnen de familie of eigen kring moet proberen op te lossen (Cornelis, 2007; Yerden, 2010). Als het niet in gezinsverband lukt, dan zou een familielid met veel gezag de voorkeur verdienen boven de hulpverlening vanuit een

instelling (Yerden, 2010). Angst en schaamte om met problemen naar buiten te treden spelen hierbij een grote rol. Turkse jongeren blijken ook eerder hulp te zoeken bij een imam of traditioneel genezer dan jongeren met een Nederlandse achtergrond (Pels, De Gruijter & Los, 2013). Ten derde benoemen Gilsing et al. (2015) dat onbekendheid met de mogelijkheden, andere verwachtingen, negatieve ervaringen, een negatief beeld van professionals en wantrouwen tegenover formele voorzieningen een rol spelen. Turks-Nederlandse meiden kunnen twijfels hebben of de Nederlandse hulpverlening adequaat kan omgaan met de cultuurverschillen tussen ouders en dochter en tussen het gezin en de hulpverlening.

Verklaring 4: Probleemperceptie van ouders en jongeren

De ouders blijken minder goed in staat te zijn om emotionele problemen te herkennen. Ouders en jongeren met een migratieachtergrond blijken vaker een minder goede probleemperceptie te hebben dan gemiddeld (Zwirs et al., 2006; Gilsing et al., 2015). Verhulp (2015) geeft aan dat onder andere Turks-Nederlandse ouders vaak een andere probleemperceptie hebben dan hun dochters. Veel ouders herkennen de emotionele problemen niet als ernstig. Rapportage van Turks-Nederlandse ouders en Turkse ouders in Turkije is vergelijkbaar. Volgens de onderzoekers duidt dit op cultuurspecifieke factoren die invloed hebben op waargenomen internaliserende problemen of symptomen. Mogelijkerwijs identificeren Turks-Nederlandse ouders emotionele problemen op een andere manier. Zij zouden minder snel geneigd zijn hulp voor hun kinderen te zoeken omdat ze subjectief (zonder vragenlijst) minder emotionele problemen waarnemen.

Flink en collega's (2013) stellen vast dat jonge meiden met een Turkse en Marokkaanse achtergrond een andere perceptie hebben van internaliserende problemen dan Nederlandse leeftijdgenoten. De internaliserende problematiek uit de voorbeelden die aan de respondenten met een migratieachtergrond werden voorgelegd, werden niet als zodanig herkend of de ernst van de stoornis (depressie) werd niet onderkend. Niet de emotionele toestand maar de oorzaak van de problematiek, zoals het tekort aan aandacht, werd benoemd. Een enkeling beschouwde de problemen die werden beschreven zelfs als alledaagse problemen. Dit in tegenstelling tot de groep met een Nederlandse achtergrond die de stoornis vrij direct wist te benoemen. Er zijn kennelijk verschillen in wat gezien wordt als normaal of abnormaal gedrag. Daarnaast suggereren de onderzoekers dat zij de symptomen wel waarnemen maar niet labelen in psychologische termen.

De hierboven beschreven verklaringen geven wel antwoorden maar laten ook vragen open waarom nu juist bij de Turks-Nederlandse meiden en jonge vrouwen zoveel emotionele problematiek voorkomt.

Daarom hebben wij experts gevraagd of zij de bevindingen uit de literatuur kunnen onderschrijven en aanvullen. Daarnaast hebben wij gevraagd naar de kenmerken van de context van Turks-Nederlandse meiden met emotionele problemen en is gezocht naar mogelijke vormen van preventie om de oorzaken van deze problematiek te verminderen of weg te nemen.

2

Interviews

Wij hebben zes experts (zie bijlage 1) bevestigd over mogelijke oorzaken die de hoge prevalentie emotionele problemen bij Turks-Nederlandse meiden kan verklaren. De respondenten herkennen het geschetste beeld. Een aantal respondenten noemt dat zij vergelijkbare elementen zien bij Surinaams-Hindoestaanse meiden.

Hechte gemeenschap en identiteitsontwikkeling

Er is gevraagd waarom de prevalentie onder Turks-Nederlandse meiden zo hoog is en wat mogelijke verklaringen kunnen zijn. Bijna alle geïnterviewden brengen dit in verband met identiteitsontwikkeling. Zij veronderstellen dat dit te maken heeft met de sterke Turkse nationale identiteit. Het 'Turks-zijn' is belangrijk. Hierin onderscheidt deze groep zich bijvoorbeeld van de Marokkaanse doelgroep. Volgens een expert valt dit deels te verklaren door de structuur van de etnische gemeenschap. Over het algemeen wordt gezien dat Turkse gemeenschappen hechter, meer geconcentreerd zijn. Die concentratie zou zichtbaar zijn in huisvesting en institutionalisering (eigen verenigingen). Een hechte structuur schept mogelijkheden voor controle en gezag. Bovendien wordt verondersteld dat een collectieve oriëntatie belangrijk wordt gevonden in de Turkse gemeenschap. Het gezin mag niet te schande worden gemaakt. Een sterke identiteit kan een beschermende factor zijn. Wanneer deze echter gepaard gaat met sterke gemeenschapszin betekent het vaak dat ook de eer hooggehouden moet worden. Andersom geldt dat wanneer de gemeenschap minder hecht is, er vermoedelijk ook minder sociale controle is. Hier wordt opnieuw verwezen naar de Marokkaanse gemeenschap die minder hecht zou zijn in vergelijking met de Turkse gemeenschap. De experts veronderstellen dat het niet alleen om eer gaat maar ook om traditie: "Het gezin is op elkaar gericht en zorgt voor elkaar."

Die sterke verbondenheid met Turkije zien experts ook bij de meiden terug. Zij kijken naar Turkse tv-series en luisteren naar Turkse muziek. Het kan verwarrend zijn voor meiden dat ze continu een dubbele boodschap krijgen. Die liedjes en tv-series gaan over romantiek en liefde, gevoelens die ze in het openbaar niet mogen uiten. Het merendeel van de experts gelooft dat die grote tegenstelling op verschillende terreinen een oorzaak is van de emotionele problematiek. Op school, op straat en thuis worden zij geconfronteerd met een dubbele boodschap. In vrijwel alle interviewgesprekken werd dit in verband gebracht met problematische identiteitsontwikkeling. Juist in de puberteit ontstaat de zoektocht naar een eigen identiteit. De boodschap die meiden thuis krijgen staat vaak haaks op de regels en verwachtingen die daarbuiten gelden. Verschillende geïnterviewde experts spreken over conflicterende normen en waarden. De Nederlandse cultuur hecht waarde aan mondigheid en het ontwikkelen van eigen gedachten. Dit staat ver af van de gezinscultuur waarin meiden interesse dienen te hebben in traditionele taken en waar de verwachting heerst dat ze luisteren naar hun ouders en regels niet ter discussie stellen. "Wat er gebeurt is dat een meisje tussen twee culturen aan het pendelen is." Tijdens de puberteit en de overgang naar het voortgezet onderwijs ontstaat er een grotere fysieke afstand. Het is tevens het eerst moment dat ze ervaren dat bepaalde dingen die thuis eigenlijk niet mogen, helemaal niet slecht hoeven te zijn. Experts zien dat meiden willen meedoen met vriendinnen, naar een verjaardag, uitgaan en daten. Er ontstaat een drang om te exploreren, maar hun ouders houden dit tegen. Dit is het punt waar meiden in de knel raken: "Wat zij willen dat willen de ouders niet en zij kunnen hun niet aan het verstand brengen dat het wel kan." Meiden vinden dat ze ook een eervol leven kunnen leiden met meer vrijheden, ouders zien dit anders.

FRUSTRATIE

Een expert legt uit dat deze meiden vaak maar twee opties zien. (1) Berusten in het feit dat je bepaalde dingen niet mag doen, hoewel je van mening bent dat je dat nodig hebt voor je eigen

welbevinden. Dit leidt vaak tot frustratie, verdriet en boosheid omdat ze zich niet begrepen voelen. (2) Stiekem doen wat eigenlijk niet mag. Dit leidt vaak tot gevoelens van schuld en schaamte. Dit is een moraliteitsconflict waar deze meiden niet uitkomen of, zoals een expert verwoordt: *"Het is enerzijds loyaliteit aan ouders, anderzijds verzet daartegen."*

In een aantal gesprekken worden er parallellen getrokken met maatschappelijke ontwikkelingen die tornen aan de identiteit. Zeker in het licht van recente spanningen binnen de Turkse gemeenschap zijn er negatieve geluiden, onder meer vanuit de media. *"Je hoort er sowieso nooit helemaal bij want je hebt een migratieachtergrond en je blijft een Turks meisje."* Bovendien heb je als moslima een deelidentiteit die op dit moment 'niet erg populair' is. Moslimjongeren worden continu aangesproken op hun religie, naar aanleiding van de terroristische aanslagen. Wanneer hoe je jezelf ziet en hoe anderen je zien te ver van elkaar afstaan, heeft dat negatieve gevolgen voor een persoon. Als dit te ver van elkaar afstaat "kun je het gevoel krijgen dat het je verscheurt".

Wat kenmerkt de groep?

Aan de experts is gevraagd wat de groep kenmerkt waarbij deze problematiek zo sterk speelt. De antwoorden waren afhankelijk van de doelgroep waar de respondenten mee werken. Wanneer sprake is van suïcidale gedachten of poging tot zelfmoord noemen de experts als context misbruik, verslaving en psychische gesteldheid van ouders. Een expert vermoedt dat bij ernstige psychische problematiek het vaak een cumulatie van factoren is zoals armoede en een slechte relatie tussen ouders en dochter in een gesloten context.

Bij de meeste gezinnen waarbij deze problematiek zich zo sterk manifesteert is er gebrekkige communicatie. Problemen los je op binnen de familie; je mag er niet mee naar buiten treden. Dit wordt problematisch wanneer problemen zich voordoen binnen de gezinscontext. Het gevolg is dat meiden nergens heen kunnen met hun problemen. Een expert beschrijft dit als een "doofpotcultuur". Problemen mogen niet naar buiten komen. Het bespreken van problemen met anderen is dan ook uitgesloten. *"Niemand mag laten blijken dat het niet goed gaat. Er is sprake van veel roddelen en achterklap, zelfs tot in Turkije."*

MIGRATIEVERLEDEN

Verskillende experts zien daarbij een verband met het migratieverleden. Wat ouders vanuit hun eigen opvoeding hebben meegekregen, heeft gevolgen voor de manier waarop zij de opvoeding aan hun kinderen inkleuren. Enerzijds wordt veron-

dersteld dat ouders neigen terug te grijpen op oude sets van normen en waarden, die hun oorsprong hebben in ruraal Turkije. Dit gebeurt vooral wanneer er twijfel of paniek ontstaat in de opvoeding. Anderzijds zien de experts dat (groot-)moeders hun eigen tegenslagen hebben gehad die pas op latere leeftijd naar boven komen. *"Als het zelf migranten zijn of nakomelingen van, komt het verdriet pas tot uiting op latere leeftijd."* Het gaat dan om de psychische gesteldheid van de ouders die meiden zwaar kan treffen omdat dit vaak naar boven komt als de meiden in de puberteit zijn en omdat meiden vooral hun moeder als gesprekspartner zien. Moeders raken dan instabiel, omdat ze bijvoorbeeld beseffen dat het huwelijk niet goed is en ze op te jonge leeftijd zijn getrouwd.

INVLOED VAN RELIGIE

Een respondent geeft aan dat een laag opleidingsniveau in combinatie met een sterke geloofsoriëntatie kenmerkend is voor gezinnen waarin meiden emotionele problematiek ontwikkelen. Er gelden bepaalde geboden en verboden en wanneer het meisje die niet naleeft is ze 'duivels' en 'slecht'. Een andere geïnterviewde geeft een voorbeeld van een meisje dat iedere keer een duivel zag wanneer ze in de spiegel keek. Zij werd door haar familie in verband gebracht met lelijk en duivels. Zij had niet in de gaten dat zij een slecht zelfbeeld had.

OPLEIDINGSNIVEAU

In sommige gesprekken wordt het lage opleidingsniveau van ouders genoemd als kenmerk, anderzijds wordt vastgesteld dat deze problematiek ook bij gezinnen voorkomt waar de ouders hoogopgeleid zijn. Een expert ziet emotionele problematiek vooral bij meiden met een gestoorde hechting. Dit maakt hen minder geneigd om problemen met ouders te bespreken. Vaak zijn het meiden die op jongere leeftijd al stil en teruggetrokken gedrag vertonen. Het ontbreekt hun aan communicatieve vaardigheden.

Ten slotte wordt benadrukt dat het vooral voorkomt bij gezinnen die vaak een dubbele boodschap afgeven. Dit uit zich in verschillende verwachtingen in de leefwereld thuis en buitenwereld, verhouding tussen jongens en meiden, in combinatie met een verwaarlozende en autoritaire opvoedingsstijl. Op die laatstgenoemde punten gaan we in de volgende paragraaf dieper in.

Opvoedingsstijl en communicatie

In de literatuur wordt emotionele problematiek van Turks-Nederlandse meiden gerelateerd aan opvoedingsstijl en communicatie. Al onze experts onderschrijven dit. In communicatie en opvoeding zit vaak een dubbele boodschap.

Dit wordt gezien in de verhouding tussen zoons en dochters: terwijl jongens meer vrijheid krijgen naarmate ze ouder worden, ervaren meiden steeds meer beperking van vrijheid. Tijdens een van de interviews geeft een respondent het voorbeeld van een meisje dat van haar ouders naar een andere school moest omdat haar broer toezicht moest houden. Een andere expert geeft aan dat de strikte controle vermoedelijk zwaar onderschat wordt. In de meeste gesprekken worden controle en toezicht samen genoemd met een verwaarlozende en autoritaire opvoedingsstijl. Ook speelt mee dat er een groot verschil is tussen de opvoeding van jonge meisjes en adolescente meiden:

"Het is een hele ingewikkelde kwestie. Ouders willen in deze tijd, juist vanwege hun migratieachtergrond, hun kinderen alles geven wat ze willen. Als de kinderen nog jong zijn, geven ze maar weinig grenzen aan. Op het moment dat hun dochters richting volwassenheid gaan, worden de teugels aangetrokken. Ouders hebben het idee: uitgaan met jongens daar moet je niet over zeuren. Je hebt toch alles wat je wilt?"

Toch nuanceren de respondenten ook. Zo merkt er een op dat een strakke controle pas leidt tot emotionele problemen wanneer warmte ontbreekt. Een andere kanttekening is dat de opvoeding aan de buitenkant soms autoritair oogt, maar dat er wel ruimte is voor onderhandeling. Dochters weten deze ruimte niet altijd te benutten. Vermoedelijk verhoudt deze ruimte zich tot het type vraagstuk. In verschillende gesprekken komt terug dat ouders zich zouden mengen in autonomievraagstukken. In sommige gevallen kan dit zelfs gaan over strategic life choices: inmenging van familie bij vraagstukken die bepalend zijn voor de rest van het leven, zoals het kiezen van een huwelijkspartner of opleiding. Wanneer ouders en dochter het niet eens worden, zorgt dit voor grote spanning. Opnieuw ervaren de meiden dan dat het eigen welbevinden ondergeschikt is aan de wensen van de familie.

Het merendeel van de geïnterviewden vermoedt dat gebrekkige communicatie een grote rol speelt bij de ontwikkeling van emotionele problematiek. Moeder is wel toegankelijk voor contact maar écht praten kunnen ze niet. Dit speelt vooral een rol bij taboeonderwerpen, zoals psychische klachten. Wat daarin meespeelt, is dat deze ouders vanuit hun eigen opvoeding vaak niet geleerd hebben te communiceren. Iemand anders stelt dat die gebrekkige communicatie versterkt wordt door dochters die stil en teruggetrokken zijn. Hierdoor zou er geen dynamiek tot stand komen van bespreken en steunen.

Signaleren en hulpzoekgedrag

Tijdens de interviews is gevraagd welke factoren van invloed zijn op het hulpzoekgedrag van meiden en ouders. Daarnaast is gevraagd of ouders de problemen signaleren. De geïnterviewden schetsen enkele patronen. Enerzijds zijn er ouders die de emotionele problemen niet zien of herkennen. In het laatste geval zouden ouders het gedrag niet labelen als emotionele problematiek. *"Ze zien dat hun dochter vaak op haar kamer zit, maar dat wordt gezien als een ontevreden tiener."* Het is vaak de school die signaleert dat er iets aan de hand is.

Een expert uit de GGZ vertelt dat de school de meiden vaak aanmeldt. In eerste instantie behaalt een meisje slechte resultaten of vertoont zij opstandig gedrag. Daaronder gaan gevoelens schuil van somberheid en ongelukkig zijn. Sommige ouders signaleren de problemen wel, maar weten niet wat ze ermee aan moeten. Hiervoor zijn verschillende redenen te noemen: ouders weten niet hoe het zorgsysteem werkt, ze zijn wantrouwend en/of verwachten dat een instelling hen toch niet begrijpt.

De meeste geïnterviewde experts wijzen op de belangrijke signalerende rol van onderwijs en eerstelijnszorg. Verschillende experts wijzen erop dat zelfs als emotionele problematiek gesignaleerd wordt, het motiveren tot hulp de grootste uitdaging vormt. Somatische klachten zijn 'legaal', maar psychische klachten zijn taboe. Bovendien zijn er veel misvattingen over de geestelijke gezondheidszorg en is er wantrouwen jegens het hele zorgsysteem.

De experts geven aan dat meiden die eenmaal beslissen om hulp te zoeken tegen een enorme barrière oplopen. Ten eerste kunnen ze niet altijd precies uitleggen wat er aan de hand is. De huisarts stelt niet altijd meteen de juiste diagnose. Vaak komen de meiden met klachten als vermoeidheid, hoofdpijn en somberheid. Als zij een doorverwijzing krijgen, zullen zij vaak niet uit zichzelf stappen ondernemen, uit angst dat Nederlandse hulpverleners hun situatie niet zullen begrijpen.

Preventie

Ten slotte hebben we de experts gevraagd hoe preventie het best vorm kan krijgen. Hun suggesties hebben wij verwerkt in de aanbevelingen in het volgende hoofdstuk.

3

Conclusie en aanbevelingen

Kennisplatform Integratie & Samenleving heeft naar aanleiding van een kennisvraag van Stichting Kleurrijk Gezin en Jeugd getracht door middel van een literatuurstudie en interviews met experts een antwoord te geven op de volgende vragen:

Waarom is het aantal emotionele problemen juist bij Turks-Nederlandse meiden zo groot? Wat zijn mogelijke verklaringen? Wat kenmerkt deze groep precies? Welke vormen van preventie kunnen oorzaken wegnemen of verminderen?

Hoewel dit slechts een beperkte literatuurverkenning is, aangevuld met een zestal interviews met experts, kunnen we concluderen dat de hoge prevalentie van emotionele problemen bij Turks-Nederlandse meiden een aanzienlijk probleem is. Het lijkt aannemelijk dat deze problematiek zich gemiddeld sterker manifesteert bij deze doelgroep dan bij vergelijkbare groepen met een migratieachtergrond, doordat onderstaande factoren, in combinatie met elkaar, relatief vaker voorkomen bij Turks-Nederlandse gezinnen dan bij gezinnen met een andere achtergrond. Daarmee willen wij dus niet zeggen dat onderstaande kenmerken veelvuldig voorkomen in Turks-Nederlandse gezinnen, maar wel dat ze relatief vaker voorkomen dan bij andere groepen.

1. Een autoritaire opvoedingsstijl, gecombineerd met controle van en wantrouwen tegenover de dochter, waardoor Turks-Nederlandse adolescente meiden een negatief zelfbeeld en emotionele problemen kunnen ontwikkelen.
2. Gezinnen waarin een sterke nadruk ligt op de eigen Turkse identiteit en er weinig ruimte is om eigen keuzes te maken (uitgaan, partnerkeuze).
3. Ouders die hoge verwachtingen hebben van hun dochters, zowel wat betreft 'zedelijk gedrag' als serieus met de eigen –cognitieve– ontwikkeling bezig zijn. Deze gezinnen geven vaak conflicterende boodschappen af.

4. Meiden met identiteitsproblemen en een moraliteitsconflict. Deze meiden willen enerzijds loyaal zijn tegenover de ouders, maar anderzijds voelen zij verzet omdat hun ouders hun exploratiedrang tegenhouden. Deze meiden kijken bijvoorbeeld naar Turkse series die gaan over liefde en romantiek, maar krijgen van huis uit mee dat ze gevoelens niet in het openbaar mogen uiten. Meiden komen dan voor de keuze te staan: (1) berusten in het feit dat bepaalde dingen niet mogen, wat kan leiden tot boosheid, verdriet en frustratie, of (2) stiekem doen wat niet mag van de ouders, wat veelal leidt tot schuldgevoelens en schaamte.
5. Een grote sociale controle in een hechte, vrij gesloten gemeenschap, waarin de collectieve oriëntatie belangrijk is.
6. Een gebrekkige communicatie tussen ouders en dochters. De meiden vinden dat ze prima een eervol leven kunnen leiden met meer bewegingsvrijheid, maar ouders zien dat anders. De communicatie over de verschillen verloopt niet goed.
7. Een groot taboe om met psychische problemen naar buiten te treden. Meiden hebben het gevoel nergens met hun problemen terecht te kunnen.
8. Ouders en meiden zelf die problemen niet als (ernstige) emotionele problematiek herkennen.
9. Ouders en meiden die de problemen soms wel herkennen maar niet zelfstandig en tijdig professionele hulp zoeken hiervoor.
10. Ouders en meiden die professionele hulpverlenende instellingen wantrouwen en daarom geen hulp zoeken.

De literatuur en de ervaringen van de experts geven aanwijzingen dat een cumulatie van bovengenoemde factoren relatief vaker voorkomt bij Turks-Nederlandse meiden en dat dit de verklaring zou kunnen zijn voor een hogere prevalentie van emotionele problematiek in deze groep. Deze verkenning is echter te beperkt om met zekerheid te kunnen zeggen dat dit het geval is. Daarvoor is grootschalig empirisch onderzoek nodig.

Aanbevelingen

Onderstaande aanbevelingen zijn geformuleerd op basis van de suggesties van de geïnterviewde experts.

1. Ontwikkel een specifieke preventiemethodiek met groepsbijeenkomsten

- » Deze bijeenkomsten kunnen zich zowel op de ouders als op de meiden richten. Ontwikkel de methodiek in samenwerking met de doelgroep.
- » Organiseer bijeenkomsten in samenwerking met Turks-Nederlandse zelforganisaties of buurthuizen die de doelgroep goed bereiken. Om zo'n gevoelig onderwerp goed bespreekbaar te kunnen maken is een veilige sfeer heel belangrijk. Dat lukt het best door de bijeenkomsten vanuit de eigen, vertrouwde kring te organiseren en niet vanuit Nederlandse instellingen, die nogal eens wantrouwen oproepen.
- » Bied ouders in de bijeenkomsten meer inzicht in de leef-situatie en de identiteitsontwikkeling van hun dochters.
- » Geef ouders opvoedingsondersteuning met concrete handvatten en oefeningen om hier beter over te communiceren met hun dochters.
- » Bied de meiden inzicht in en oefeningen voor de wijze waarop zij op een goede manier enige bewegingsvrijheid kunnen opeisen en op een effectieve manier met hun ouders hierover kunnen praten.
- » Doorbreek het taboe op het praten over psychische problemen en wijs op de risico's.
- » Bied meiden en ouders inzicht in de signalen van psychische stoornissen, zodat ze symptomen tijdig kunnen herkennen.

2. Verlaag de drempel naar hulpverlening

- » Geef tijdens reguliere lessen in het voortgezet onderwijs aandacht aan emotionele problemen en bied tips waar de meiden terecht kunnen voor hulp, bij voorkeur bij een hulpverlener op school.

- » Geef informatie over hulpmogelijkheden aan ouders. Neem wantrouwen weg en zorg voor een laagdrempelige toegang tot hulpverleners.
- » Organiseer gespreksgroepen voor meiden waar gesproken kan worden over de eigen identiteit en het omgaan met innerlijke conflicten en conflicten met de ouders.
- » Verhoog het bewustzijn en de alertheid bij huisartsen en mentoren/zorgteams op scholen over dit thema. Geef tips geven over specifieke risicofactoren, de mogelijkheden om goed te signaleren, het bespreekbaar te maken en adequaat door te verwijzen.

3. Onderzoek welke preventieve interventies goede resultaten opleveren

- » Bestudeer in pilots op welke manier preventieactiviteiten positieve resultaten opleveren.

Berg, G. van den, H. Bellaart, H., & Yar, H. (2015). *Een betere match tussen vraag en aanbod. Eindrapport van een onderzoek naar de aansluiting tussen de vragen en behoeften van Turks-Nederlandse jeugdigen en gezinnen en het bestaande aanbod aan preventie, ondersteuning, hulp en zorg*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.

Bergen, D.D. van, Eikeleboom, M., Smit, J. H., Van de Looij-Janssen, P. M., & Saharso, S. (2010). Suicidal Behavior and Ethnicity of Young Females in Rotterdam, the Netherlands. *Ethnicity and Health* 15, 5, 515-530.

Bergen, D.D. van, Smit, J.H., Balkom, A.J.L.M. van, Ameijden, E. van, & Saharso, S. (2008). Suicidal Ideation among Ethnic Minority Adolescents Compared to Dutch Majority Youngsters in Utrecht, the Netherlands: *An Exploration. Crisis, Journal of Crisis Intervention & Suicide Prevention*, 29(4):202-208.

Distelbrink, M., Pels, T., Jansma, A., & Van der Gaag, R. (2012). *Ouderschap versterken. Literatuurstudie over opvoeding in migrantengezinnen en de relatie met preventieve voorzieningen*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Felten, H. (2011). *Als meiden geen uitweg meer zien*. Utrecht: Movisie.

Finkenauer, C., Engels, R. C. M. E., & Baumeister, R. F. (2005). Parenting behaviour and adolescent behavioural and emotional problems: *The role of self-control. International Journal of Behavioral Development*, 29, 1, 58-69. doi: 10.1080/01650250444000333

Flink, I. J. E., Beirens, T. M. J., Butte, D., & Raat, H. (2013). Help-seeking behaviour for internalizing problems: Perceptions of adolescent girls from different ethnic backgrounds. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 22, 413-421. doi: 10.1007/s00787-013-0380-3

Gilsing, R., Pels, T., Bellaart, H., & Tierolf, B. (2015). *Grote verschillen in gebruik jeugdzorg naar herkomst. Analyse CBS-cijfers 2011-2013*. Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving / Verwey-Jonker Instituut.

Hooghiemstra, E. (2003). *Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.

Janssen, M. M. M., Verhulst, F. C., Bengi-Arslan, L., Erol, N., Salter, C. J., & Crijnen A. A. M. (2004). Comparison of self-reported emotional and behavioral problems in Turkish immigrant, Dutch and Turkish adolescents. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 39, 133-140. doi:10.1007/s00127-004-0712-1

Nederlands Jeugdinstituut [NJI]. (2016). Verkregen via: <http://www.nji.nl/nl/Databank/Classificatie-Jeugdproblemen/Classificeren-met-CAP-J/A100-Emotionele-problemen>.

Pels, T., De Gruijter, M., & Lahri, F. (2008). *Jongeren en hun islam. Jongeren over hun ondersteuning als moslim in Nederland*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Pels, T., De Gruijter, M., & Los, V. (2013). *Bouwstenen voor gemeentelijk beleid Vroegsignalering en hulp bij internaliserend probleemgedrag van adolescenten uit migrantengezinnen*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Pels, T., Distelbrink, M., & Postma, L. (2009). *Opvoeding in de migratiecontext. Review van onderzoek naar de opvoeding van gezinnen van nieuwe Nederlanders*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Regier, D. A., Kuhl, E. A., & Kupfer, D. J. (2013). The DSM-5: classification and criteria changes. *World Psychiatry*, 12, 2, 92-98.

Reijneveld, S.A., Harland, P., Brugman, E., Verhulst, F.C. & Verloove-Vanhorick, S.P. (2005). Psychosocial problems among immigrant and non-immigrant children. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 14, 145-152

Salverda, E. (2010). Wel en wee. Turks-Nederlandse meisjes aan het woord over hun leven. *Epidemiologisch bulletin*, 45, 3, 28 – 37.

Verhulp, E. E., Stevens, G. W. J. M., & Vollebergh, W. A. M. (2015). Ethnic Differences in Parent–Adolescent Agreement on Internalizing Disorders. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, 23 (4), (pp. 248-258) (11 p.).

Verhulp, E., Stevens, G. W. J. M., Van de Schoot, R., & Vollebergh, W. A. M. (2013). *Understanding ethnic differences in mental health service use for adolescents' internalizing problems: the role of emotional problem identification.*

Verweij, G., & Houben-van Herten, M. (2013). *Depressiviteit en antidepressiva in Nederland.* Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Vollebergh, W.A.M., Have ten, M., Decovic, M., Oosterwegel, A., Pels, T., Veenstra, R., Winter de, A., Ormel, H., & Verhulst, F. (2005). Mental health in immigrant children in the Netherlands. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 40, 489-496.

Zwirs, B.W.C., Burger, H., Buitelaar, J.K., & Schulpen, T.W.J. (2006). Ethnic differences in parental detection of externalizing disorders. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 15, 418-426.

Bijlage 1: Lijst met geïnterviewde experts

Ahmet Akdeniz	Psychiater, directeur Zorg, Parnassia Groep, I-psy Noord-Holland
Diana van Bergen	Universitair docent Rijksuniversiteit Groningen
Ibrahim Akkaya	Psycholoog Parnassia Groep I-psy Tilburg
Reza Zandpour	Stafmedewerker van de GGzE Ideomes Eindhoven
Marion Ferber	Projectleider SuNa bij GGD Haaglanden
Fatma Agca	Orthopedagoog Parnassia Groep I-psy Utrecht. PhD researcher on multiple identity development of Turkish-Dutch adolescents.

Colofon

Financier: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid

Auteurs: Drs. H.B. Bellaart
S. van Dongen, MSc
A.P. Wróblewska, MSc

Ontwerp: Design Effects

Foto: Hollandse Hoogte

Uitgave: Kennisplatform Integratie & Samenleving
P/a Kromme Nieuwegracht 6
3512 HG Utrecht
T (030) 230 3260

De publicatie kan gedownload worden via de website van het Kennisplatform Integratie & Samenleving: <http://www.kis.nl>.

ISBN 978-90-5830-791-0

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht 2017.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut. Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.

kennis en aanpak van
sociale vraagstukken

KENNISPLATFORM INTEGRATIE & SAMENLEVING

Kennisplatform Integratie & Samenleving doet onderzoek, adviseert en biedt praktische tips en instrumenten over vraagstukken rond integratie, migratie en diversiteit. Daarnaast staat het platform open voor vragen, signalen en meningen en formuleert daar naar beste vermogen een antwoord op.

Deze kennisuitwisseling is bedoeld om een fundamentele bijdrage te leveren aan een pluriforme en stabiele samenleving. Blijf op de hoogte van alle projecten, vragen en antwoorden en andere kennisuitwisseling via www.kis.nl, de [nieuwsbrief](#), [Twitter](#) en [LinkedIn](#).

